

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE HİCAZ CEPHESİ VE MEDİNE MÜDAFAASI

THE HEJAZ FRONT AND MEDINA DEFENSE IN THE FIRST WORLD WAR

ХИДЖАСКИЙ ФРОНТ И ОБОРОНА МЕДИНЫ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Levent ÜNAL*

ÖZ

Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin savaştığı Hicaz, Yemen ve Asir cephelerinde ağırlıklı olarak Arap isyancılara karşı mücadele verilmiştir. Bu cepheler içinde Hicaz cephesi, stratejik önemi yanında kutsal toprakları barındırması yönüyle de önem arz etmektedir.

Hicaz bölgesinde Arap isyanının ayak sesleri açıkça duyulsa da Osmanlı yönetimi duymamazlıktan gelmiştir. Mekke Emiri olarak Şerif Hüseyin'in atanması ile başlayan hatalar zinciri, onun İngilizlerle işbirliğine gitmesinden haberdar olunmaması ve zaman içinde diğer kabileleri kendi liderliğinde Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmasına seyirci kalınmasıyla devam etmiştir. İhanete bu denli müsamahalı davranmak ve sorunu adeta görmemezlikten gelmek Osmanlı Devleti'ne ağır bedeller ödetmiştir.

Mekke bölgesinde mevcut kuvvetler parçalanıp çok sayıda garnizon, kışla ve karakola dağıtılınca garnizonlar, kalabalık asi kuvvetlere karşı çaresiz bırakılmış, Medine bölgesinde Fahrettin Paşa elindeki kuvvetleri bir bütün halinde kullanarak Arap isyancılara ardı ardına darbeler indirmiştir. Bununla birlikte Medine Müdafasının başarıyla yürütülmesi Filistin cephesine katkı sağlamadığı gibi Medine'ye sevk edilen her takviye birliği bir yerde bu cephedeki savunmayı güçleştirmiştir.

Makalenin amacı, Hicaz cephesinde ayaklanma öncesi gelişmeler ile ayaklanma çıktıktan sonra yaşanan çatışmaları incelemek suretiyle cepheyi stratejik, operatif ve taktik yönden değerlendirmektir. Çalışma için literatür taraması metodu ve nitel araştırma modeli kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Harbi, Hicaz Cephesi, Fahrettin Paşa, Medine Müdafası, Arap İsyanı.

ABSTRACT

* ORCID: [0000-0003-4023-7064](https://orcid.org/0000-0003-4023-7064), Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, unallevant11@gmail.com, lunal@baskent.edu.tr

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

The fight during the First World War was mainly against Arab rebels in the Hejaz, Yemen and Asir fronts where the Ottoman Empire fought. Among these fronts, the Hejaz front is important in terms of its strategic importance and hosting the sacred lands.

Although the footsteps of the Arab revolt in the Hejaz region were clearly heard, the Ottoman administration ignored. The chain of mistakes that started with the appointment of Sharif Hussein as the Emir of Mecca continued with the ignorance of his cooperation with the British and his provocation of other tribes against the Ottoman Empire under his leadership over time. Being so tolerant of betrayal and almost ignoring the problem made the Ottoman State pay a heavy price.

When the existing forces in the Mecca region were disintegrated and many garrisons, barracks and police stations were dispersed, the garrisons were left helpless against the crowded rebel forces, and Fahrettin Pasha used the forces in his hands as a whole in the Medina region, striking the Arab rebels one after another. However, the successful execution of the Medina Defense did not contribute to the Palestinian front, and every reinforcement unit sent to Madinah made the defense on this front somewhat difficult.

The purpose of the article is to provide a strategic, operational and tactical assessment of the Hejaz front, examining the events before the uprising and the conflicts that took place after the uprising. The literature review method and a qualitative research model were used in this study.

Key Words: First World War, Hejaz Front, Fahrettin Pasha, Medina Defense, Arab Revolt.

АННОТАЦИЯ

Во время Первой мировой войны Османская империя войну вела, в основном, против арабских повстанцев на фронтах Хиджаза, Йемена и Асира. Среди этих фронтов Хиджазский фронт, помимо своего стратегического положения, с точки зрения святых земель был наиболее важным. После того, когда существующие военные гарнизоны в районе Мекки были реорганизованы в виде постов и отдельных отрядов, военные силы отчаялись против переполненных сил повстанцев, а в районе Медины Фахреттин-паша в полностью использовал силы имеющиеся в своих руках и наносил последовательные удары арабским повстанцам. Однако, успешное выполнение обороны Медины не повлияло на палестинский фронт и каждое подразделение подкрепления, отправленное в Медину, несколько затрудняло оборону на Меккейском фронте. Несмотря на то, что явно ходили слухи по поводу арабского восстания в районе Хиджаза, османская администрация проигнорировала их. Цепочка ошибок, начавшаяся с назначением Шарифа Хусейна эмиром Мекки, продолжалось бездействием центрального правительства по поводу его сотрудничества с англичанами и призывов других племён против Османской империи. Столь терпимое отношение к предательству и почти игнорирование проблемы заставило Османское государство заплатить высокую цену. Целью статьи является оценка фронта со стратегической, оперативной и тактической точки зрения путем изучения событий до восстания и конфликтов, имевших место после восстания. Для исследования были использованы метод обзора литературы и качественная модель исследования.

Ключевые слова: первая мировая война, Хиджазский Фронт, Фахреттин-паша, оборона Медины, арабское восстание.

1. Giriş

Osmanlı idaresi Arabistan yarımadasında genellikle eski sistemi

muhafaza etmeye çalıştığından Hicaz'ın idaresini şeriflere bıraktı. Ancak kontrolü sağlamak için Cidde ve Medine'de bir miktar asker bulunduruyordu (Uzunçarşılı, 1984: 16-18).

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Mekke Emirliğine tayin edilen Şerif Hüseyin devletin bir memuruydu. Fırsat bulduğunda ayaklanma fikri taşıyan Şerif Hüseyin Balkan Harbi'ne kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı göründü (Abdullah, 1970: 57-58). Bölgedeki nüfuzunu artırmak için gizli bir siyaset izledi. Hicaz'a vali ve komutan olarak gönderilenleri çeşitli entrikalarla vazife yapamaz hale getirdi, Arap aşiretlerini devlete karşı isyana kışkırttı ve kendisine muhalif aşiretleri ezmeye çalıştı (Bayur, 1983: 193-231). Osmanlı Devleti'nin dağılmakta olduğunu dikkate alarak, uygun bir ortamda Arap İmparatorluğu kurmak için 1912'de İngiltere ile temasa geçti (Danışmend, 1955: 433). Mısırlı bir yöneticiyi Londra'ya gönderip İngilizler ile Araplar arasında İngiltere'nin Araplara silah vermesi, Arapların da Osmanlı'ya başkaldırıp gelecekte İngiltere'nin müttefiki olmaları hususunda anlaşma yapmasını istedi. (Arslan, 2005: 408). Bununla da yetinmeyip Büyük Harbin arifesinde oğlu Abdullah'ı 5 Şubat 1914'te Kahire'de İngiliz Yüksek Komiseri Lord Kitchener'e göndererek Osmanlı Devleti ile muhtemel bir çatışmada kendilerine destek olunup olunmayacağı konusunda İngiltere'nin görüşünü sordu. İngilizler bu teşebbüse karşı o zaman herhangi bir taahhütte bulunmadılar. Ancak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edince Arap ayaklanmasını destekleme konusunda Şerif Hüseyin'le tekrar görüşmeye başladılar (Bir İsyanın Kodları, 2011: 10).

Osmanlı idaresi, faaliyetlerinden dolayı Mekke Emiri'nden şüphelenmişti. Bu yüzden onu dikkatle izliyordu. 1913 yılı sonlarında uyanık bir komutan olan Miralay (Albay) Vehib Bey'i Hicaz Vali ve 22 nci Tümen Kumandanlığına atadı (Ilgar, 1972: 18; Arar, 1987: 361-368; Güngör, 1937: 69-71; Beyoğlu, 2018: 13).

Vehib Bey'in hem vali hem komutan olarak görevlendirilmesinin sebebi Şerif Hüseyin üzerinde daha fazla otorite sağlamak, faaliyetlerini daha sıkı kontrol etmek ve sınırlamak çindi.

Vehib Bey Mekke'ye geldiğinde ilk icraatlarından biri, Şerifin özel Bedevi muhafızlarına daha önce hükümet tarafından verilen silahları geri almak oldu. Ardından siyah köleleri askere alarak (BBA. BEO 319171; Kayalı, 1998: 206) bölgedeki yasadışı köle sahipliğine müdahale etti. Hicaz'ın dışarıyla olan posta haberleşmesine sansür uyguladı (BBA. BEO 319362; Kayalı, 1998: 206). Hicaz'da yönetimdeki usulsüzlükler, keyfi uygulamalar ve ayrıcalıkların üstüne gitti. Şerifin maaşları devlet tarafından ödenen törensel maiyetini sınırlamaya çalıştı (BBA. DH-KMS 21/54 No. 66; Kayalı, 1998: 206-207).

Yeni Vali'nin tüm bu devleti korumaya yönelik faaliyetleri Emir'i rahatsız etti. Kendisini zor durumda bırakarak bir an önce değiştirilmesi için kışkırtıcı bir politika izledi. Bir yandan İngilizlerle teması devam ettirirken, diğer yandan bölgede sık sık olaylar çıkarttı (Şakir, 1944: 267).

Vehib Bey faaliyetlerinde olabildiğince Şerif Hüseyin'i doğrudan karşısına almamaya özen gösterdi. Fakat Osmanlı Devleti aleyhine ve devlet

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

otoritesini sarsıcı mahiyetteki faaliyetleri karşısında tek çözümün Emir'in değiştirilmesi olduğuna inandığından bu yönde İstanbul'a sıkça raporlar yolladı. 1914 Temmuz ayında gönderdiği raporda, Hicaz kıyılarının İngilizler tarafından saldırıya uğraması halinde Şerif Hüseyin'in düşmanla işbirliği yapacağını vurguluyordu.

Şerif Hüseyin'i görevden almak bölgede büyük kargaşalıklara yol açar endişesiyle Osmanlı idaresi mümkün olduğunca kendisini idare etmek ve iyi niyet göstererek Osmanlı tarafında tutma yoluna gitti. Vehib Bey'in raporlarına bu nedenle gereken işlem yapılmadı. Her defasında kendisine Şerif ile uzlaşması ve Hicaz'daki mevcut durumu korumasını tavsiye edildi. Kendisi bu talimatların gereği ne kadar uzlaşmacı davransa da Şerif Hüseyin'in isteklerinin ve küstahlıklarının ardı kesilmedi. Bu şartlar altında iki taraf arasında tırmanan gerginlikle Birinci Dünya Harbi'ne gelindi.

Harp Başladığında Hicaz'daki Gelişmeler

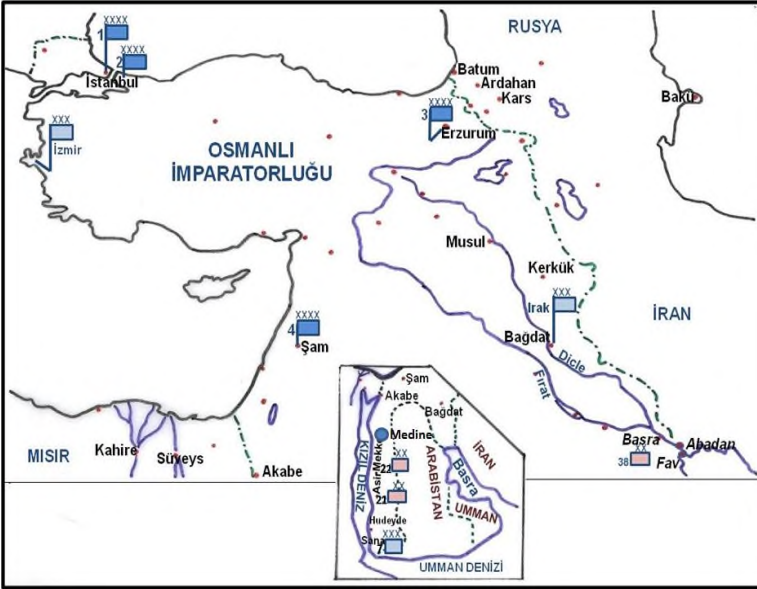
Birinci Dünya Harbi'ne girerken Arap Yarımadası'nda Osmanlı birlikleri; Mekke'de bağımsız 22 nci Tümen, Asir'de bağımsız 21 nci Tümen ve Yemen'de bağımsız 7 nci Kolordu (39 ncu Tümen Sana, 40 ncı Tümen Hudeyde'de) konuşlanmıştı.

Medine'de bulunan Medine Muhafızlığı Komutanlığı Şam'da bulunan 4 ncü Ordu'ya bağlıydı. Kuruluşunda; Muhafız Taburu, iki sabit ve iki seyyar jandarma bölüğü ile bir sultani bölüğü bulunmaktaydı.

İngiltere 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettikten sonra Kızıldeniz'de çeşitli limanları bombardımana tuttu. 12 Mart 1915'ten itibaren de Hicaz kıyılarını bilfiil ablukaya aldı (Larcher, 1928: 56).

Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine savaş ilanından üç gün sonra ise 14 Kasım 1914'te Osmanlı Sultanı ve Halife tarafından "Cihâd-ı Ekber" ilan edildi (Belen, 1964: 76).

Cihat fetvasında İslam ve İslam ülkeleri aleyhine ortaya çıkan düşman hücumuna karşı Müslümanların can ve malları ile cihada başvurmalarının yerine getirilmesi gereken emir (farz-ı ayn) olduğu vurgulanıyor, Cihada karşı gelen Müslümanların günahkâr olacakları ihtar ediliyordu (Eraslan, 2002: 345).

Kroki-1: Harbin Başında Osmanlı Ordularının Konuşlanması*

Cihad çağrısı Şerif Hüseyin'i endişelendirdi. Bu çağrının Hicaz ve Arap toplumunda etkili olması demek, kendisinin öteden beri yürüttüğü büyük Arap Krallığı hedefinin sekteye uğraması anlamına gelirdi. Bu nedenle bir yandan bölgede Cihad çağrısını boşa çıkaracak girişimlerde (Çağrıya icabetin Hicaz kıyılarının ablukaya alınması ve bombalanması sonucunu doğuracağı, Osmanlı yönetiminin kendilerini çaresiz bıraktığı, İttihat ve Terakki yönetiminin dinden uzaklaştığı vb. propagandalarla kabileleri kendi safına çekmek) bulunurken, diğer yandan çağrıya uyacakmış gibi Osmanlı idaresini oyalamaya devam etti.

Osmanlı Devleti savaşa dâhil olduktan yaklaşık bir ay sonra Şam'daki 4 ncü Ordu Komutanlığına Cemal Paşa görevlendirildi. Cemal Paşa'nın ilk icraatı, Alman Genelkurmayının da yönlendirmesi ile 1915 yılı başlarında düzenlenmesi planlanan Kanal Harekâtı hazırlıklarına başlamak oldu. Bu kapsamda Hicaz'daki 22 nci Tüme de seferber olması emredildi. (Ne yazık ki Şerif Hüseyin'in tutumu sebebiyle sefer hazırlıkları yetersiz kaldı. Seferberlik sonrası taburların mevcudu ancak 60-70 kişi arttı.)

Kanal Harekâtı ile ilgili gelişme Şerif Hüseyin'i çok mutlu etti. Vali ve Komutan Vehib Bey'in harekâta katılmak üzere Mekke'den uzaklaşacak ve bölgede az sayıda kuvvetin bırakılacak olması daha rahat hareket etmesine imkân sağlayacaktı.

Cemal Paşa Mısır seferi vesilesiyle Şerif'i devletin safında tutmak için kendisinin veya oğullarının Arap mücahitlerden oluşacak bir kuvvetle sefere katılmasını istedi. Şerif, oğlu Ali'nin 1500 mücahitle harekâta yer alacağını belirtti.

* Kroki, Dr. Öğr. Üyesi Levent ÜNAL tarafından çizilmiştir.

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

Nitekim Vehib Bey 22 nci Hicaz Tümeninin büyük kısmı (altı piyade taburu, iki makineli tüfek bölüğü, iki dağ bataryası, sıhhiye, ulaştırma ve muhabere bölükleri) ile Birinci Kanal Harekâtına katılmak üzere 1914 yılı sonlarında hareket ederken Ali de 300-400 kişilik bir kuvvetle Vehib Bey'e eşlik etti. Ancak Medine'ye ulaşınca Ali, babasının emirleri gereği daha ileri gidemeyeceğini belirtip Medine'de kaldı.

Bu durumu Şerif Hüseyin İstanbul'a izah ederken, bölgeden yeni mücahitler bulmak, teşkilatlanmayı tamamlamak, eksiklikleri gidermek gibi çeşitli bahaneler öne sürdü. Bu yolla hem zaman kazandı, hem daha az etkili olduğu Medine ve civarındaki kabileleri kendine bağlamaya çalıştı, hem de Osmanlı yönetiminden ilave silah, para alma fırsatını yakaladı.

22 nci Tümen unsurları Birinci Kanal Harekâtından sonra Mekke'ye geri dönerken Vehib Bey'in yerine Vali ve Tümen Komutanı olarak Galip Paşa atandı. 12 Haziran 1915'te Mekke'ye ulaşan Galip Paşa Şerif Hüseyin'e karşı olumlu yaklaşım sergilemesine, küstah ve hain tutumunu görmemezlikten gelmesine rağmen sonuç değişmedi. Hatta bu yaklaşım Şerif'i ayaklanmayı başlatma konusunda daha da cesaretlendirdi.

Savaşın başlaması ile hız kazanan Şerif Hüseyin-İngiliz görüşmelerinde 10 Mart 1916'da sonunda karşılıklı anlaşmaya varıldı (Bostancı, 2014: 123). Görüşmelerde kuzey sınırı Toroslara kadar uzanan büyük bir Arap İmparatorluğunun pazarlığını yapan Şerif Hüseyin'i bir an önce ayaklanmaya itebilmek için İngilizler kendisine bütün Arabistan, Suriye ve Irak'ı içine alan bir Arap İmparatorluğunu vaat ettiler (Larcher, 1928: 56).

Bundan sonraki süreçte Şerif Hüseyin'e ayaklanma için İngilizlerin yoğun silah, mühimmat ve mali desteği başladı. 6 Kasım 1916 tarihine kadar 773 bin Sterlin tutarında bir mali destek sağlandı (Güngör, 1937: 165). Bir başka hesapla İngilizler Şerif ve oğullarına ihanetin bedeli olarak senede 400 bin Sterlin ödediler (Danişmend, 1955: 333)

Hicaz ayaklanması öncesi Şerif Hüseyin ve oğlu Abdullah önderliğinde Mekke, Taif ve Cidde'de olaylar tırmanırken, Medine'de bulunan ve sözde İkinci Kanal Seferine katılmak üzere 1.000-1.500 kişilik mücahidin hazırlıklarıyla meşgul görünen Ali de buralarda boş durmuyor, hükümet işlerine karışıyor, Medine bölgesindeki kabileleri kendi taraflarına çekmeye çalışıyordu.

Babîâli, Medine'deki olumsuz davranışları nedeniyle Ali'ye nasihat ve uyarıda bulunularak Medine'den uzaklaştırılması emrini verdi (Beyoğlu, 2018: 36). Ancak emir uygulanamadı. Şam'da Ordu karargâhında bulunan Faysal da (Şam'daki gelişmeleri takip ederek kendisini bilgilendirmesi ve bölgedeki Arap ileri gelenlerle temasa geçmesi için bu görevlendirmeyi babası Şerif Hüseyin istemişti. Osmanlı idaresi de Şerif'e karşı bir koz olarak el altında tutmak maksadıyla bu görevlendirmeyi yapmıştı.) babasının ısrarlı talepleri sonucu ayaklanmadan kısa süre önce serbest bırakılınca ağabeyi Ali'nin yanına geldi ve birlikte Medine'de fitne salmaya devam ettiler.

Hicaz'da olayların gidişatını yakından takip eden Medine Muhafızlığının 22 Mayıs 1916'dan itibaren Orduya ardı ardına çektiği raporlarda; Ali'nin

etkinliğini giderek arttırdığından ve birinci hedefinin Hicaz hattının tahribi olduğundan bahisle demiryolu koruması için en az dört taburluk kuvvete daha ihtiyaç olduğu belirtilmekteydi.

Bu raporlar üzerine Cemal Paşa ilk tedbir olarak 28 Mayıs 1916'da Hicaz'a Medine Komutanı olarak çok güvendiği 12 nci Kolordu Komutanı Fahrettin Paşa'yı tayin etti (Yatak, 1995: 88). Bu görevle ilgili ayrılmadan önce kendisine;

-Ali'nin Medine'deki tutumunun şüpheli bir hal aldığı öğrenilmişse de Mekke Emiri'nin açıkça bir ayaklanmaya katılacağına ihtimal vermediğini,

-Eğer harekete geçerse o zaman hükümet otoritesinin korunmasının gerekeceğini, bu iş için Basri Paşa'yı yeterli bulmadığından kendisini bu göreve atadığını,

-Medine'ye bir ziyaretçi gibi gitmesini, şimdilik hiçbir işe karışmamasını,

-Ne vakit ki kuvvet kullanma zorunluluğu hâsıl olursa o zaman Medine'deki bütün kuvvetleri komutasına alarak harekete geçmesini emretti (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1978: 161).

Medine Muhafızı Basri Paşa son derece cesur, namuslu, hamiyetli ve Medine Araplarının umumi hallerini pekâlâ anlamış olmasına rağmen muharebelerde tecrübe kazanmamış olduğundan, müşkül haller karşısında belki şiddetli tedbirler alamaz düşüncesiyle bu görev kendisine bırakılmamıştı (Cemal Paşa, 1977: 332).

Basri Paşa

Fahrettin Paşa

Cemal Paşa

Hicaz'daki gelişmelerden İstanbul'da Başkomutanlık Vekâleti de haberdardı. Bu kapsamda Yemen'e intikal halinde olan 3.500 kişilik Yemen Müfrezesi Medine'de bırakıldı. Cemal Paşa da Şam'da, gerektiğinde yola çıkmak üzere takviyeli iki taburun hazırlanması emrini verdi.

29 Mayıs 1916'da Medine'ye gelen ve misafir görünümde olayları yakından izleyen Fahrettin Paşa, aldığı emrin gereği olarak Şerif ve oğulları ile iyi geçinme yolunu tuttu. Hatta 1 Haziran 1916 günü Ali ve Faysal'ın konuğu olarak onların konağına misafir oldu.

Basri Paşa rahatsızlığını bahane ederek bu yemeğe katılmadı. Bu akıllıca bir davranış oldu. Zira isyan etmek üzere olan Araplar bu davette Fahrettin ve Basri Paşa'yı tevkif edecekler, böylece Medine'yi bir baskınla kolayca ele geçireceklerdi. Basri Paşa'nın Medine'de kıtalarının başında bulunması şeriflerin planlarını bozdu (Kıcımın, 1971: 40).

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

Şerif Hüseyin

Ali

Faysal

Yemekte İkinci Kanal Seferine katılmak üzere ilk kafilenin iki gün sonra yola çıkarılacağı konuşuldu. Fakat Fahrettin Paşa, misafir olarak kaldığı konakta 2 Haziran 1916 sabahı kalktığıında tuhaf bir durumla karşılaştı. Ali ve Faysal sabaha karşı konağı terk etmiş, Paşa'ya babalarından aldıkları bir emirle hemen Mekke'ye dönmek üzere yola çıktıklarına dair not bırakmışlardı. Bu not, çok yakında patlak verecek Arap ayaklanmasının fitilinin ateşlendiğini gösteriyordu.

Yapılan keşifler sonrası Basri Paşa ve Fahrettin Paşa 3 Haziran 1916'da 4 ncü Orduya gönderdikleri mesajlarda; *“Ali ve Faysal'ın 1 Haziran 1916 gece yarısı Medine'yi terk ettikten sonra, notta yazdıkları gibi Mekke'ye gitmediklerini, Ali'nin Medine'nin güneybatısında Beynelharemeyn civarında, Faysal'ın da kuzeyde Hafire İstasyonunun batısında Urban ile buluştuğunu, emirlerindeki mücahitlerle Urbanı ayaklanmaları ve demiryolu hattına saldırmaları için kışkırttıklarını, bölgede çok miktarda erzak depoladıklarını, Mekke ve Medine postaları ile civar köy ve kasabalara saldırıya başladıklarını”* bildiriyorlar, bu gelişmeler karşısında önceden istenen dört taburla birlikte Yemen Müfrezesinin silahsız erlerine verilmek üzere fazla silah gönderilmesini talep ediyorlardı.

Bu olumsuz raporlar üzerine Cemal Paşa, Şam'da hazır bekletilen iki taburlu 130 ncü Piyade Alayı, dört bölüklü Akıncı Alayı ve 42 nci Piyade Alayı ile üç makineli tüfek bölüğü, üç dağ topu bataryası, bir estersüvar (katırlara bindirilmiş) bölüğü, bir hecin (develere bindirilmiş) birliği ve iki telsiz telgraf istasyonunun Medine'ye, Halep'te bulunan 131 nci Alayın 4 ncü Taburunun Maan-Medayin Salih demiryolu kesimini korumak maksadıyla Medayin Salih'e hareket etmesini emretti. Ayrıca Hicaz'da kullanılmak üzere Başkomutanlıktan iki uçak talep etti. Tüm takviye kuvvetleri aynı anda hareket ettirilemedi elbette. Ne katar imkânları ne de birliklerin hazırlık durumları buna müsait değildi. Bu nedenle takviye birlikler hazır oldukça ve parça parça bölgeye sevk edildiler.

Fahrettin Paşa'ya gönderilen mesajla da, bölgedeki aşiret liderlerinin çağrılarak kendilerine Ali'nin dağıttığından fazla para, erzak dağıtılması, maaşa bağlanmaları ve İslam âleminin tehlikede olduğundan söz edilerek kendi taraflarına çekilmeleri, tüm bunlar için kendisine 5.000 altın lira sarf etme yetkisinin tanındığı bildirildi.

Ordu Komutanlığı henüz asilere katılmamış Urbanın Osmanlı Devleti'ne bağlılığını devam ettirmek, Ali'ye katılanları da çevirmek maksadıyla Suriye ileri gelenlerinden Abdurrahman Paşa, Şam Mebusu Mehmet Fevzi Paşa ve Esat

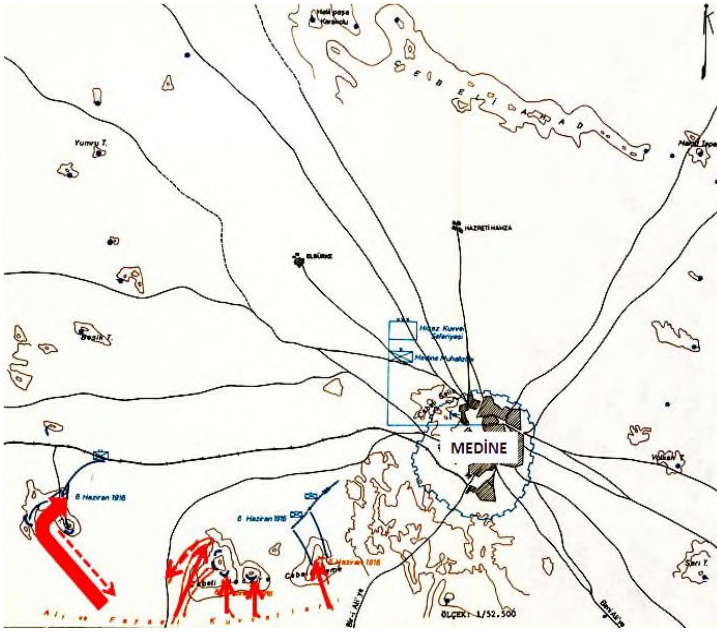
Efendi'den oluşan bir nasihat heyeti teşkil ederek Medayin Salih'e yola çıkardı. Ne yazık ki bu heyet faaliyetlerinde herhangi bir başarı göstermeden geri döndü (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1978: 174-175).

3. Hicaz'da İsyanın Başlaması

Arap Ayaklanması öncesi asiler Suriye ile bağlantıyı keserek Medine'yi düşürmek amacıyla 3-5 Haziran 1916 tarihleri arasında çeşitli istikametlerden demiryolu hattına saldırıya geçtiler ve 140'dan fazla telgraf direğini hasara uğrattılar. Hasarlar demiryolu koruma birlikleri tarafından hemen onarıldı.

Sonunda Arap ayaklanması 5 Haziran 1916 gece yarısı Medine çevresindeki çeşitli karakollara yapılan baskınlarla başladı. Alınan tedbirlerle boşa çıkan bu saldırıların ardından 6 Haziran 1916 günü bu kez Ali ve Faysal kuvvetleri Medine güneybatısında Cebeli Hacare'deki Türk mevzilerine saldırıya geçtiler.

Bunun üzerine Medine Muhafızlığı takviye için iki piyade bölüğünü bölgeye sevk etti. Bu kuvvet intikal ederken güzergâh üzerinde Cebeli Ceme sırtlarına yerleşen asilerin ateşlerine maruz kaldı. Bu durumda takviye kuvveti zorunlu olarak buradaki asilerle muharebeye girişti.

Kroki-2: Hicaz İsyanının Fiilen Başlaması

Çatışmalar akşam hava kararana kadar sürdü. Sonunda düşman bu sırtlardan atıldı. Bu süre zarfında, takviye gelmemesine rağmen Cebeli Hacare'deki kuvvetler de asilere üstünlük sağlayarak onları çekilmeye mecbur bıraktılar. Bu bölgede çatışmalar sürerken bir taburla tutulan Asi Tepe'ye yönelik Arap asilerin taarruzu da püskürtüldü.

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

Arap isyancılar, başarısız geçen bu ilk saldırılardan sonra Medine kuzeyi ve güneyine çekilerek yeni saldırılara hazırlık yapmaya başladılar. Artık takviye kuvvetler de Medine'ye yaklaşıyorlardı. İlk takviye birliği olarak 9 Haziran 1916 günü 130 ncu Piyade Alayı Medine'ye ulaştı.

Arap ayaklanmasının başlaması üzerine 14 Haziran 1916'da emir komutayı üzerine alan Fahrettin Paşa yayınladığı ilk mesajda *"Tüm karakollarda savunma düzenine geçilmesini, zayıf demiryolu istasyonlarının takviye edilmesini ve istasyonlarda yiyecek, su depolanmasını, Mekke Emiri tarafından açıkça bir saldırı olmadıkça kendisi ile aranın açılmamasını"* emretti. (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleeri ve Libya Harekâtı, 1978: 176)

Hicaz'da ayaklanma başlarken Şerif Hüseyin'e katılan kuvvetlerin sayısı tam olarak bilinmese de İngiliz kaynaklarına göre Arapların genel olarak 50.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ali'nin daha Medine'den ayrılmadan önce kendisine bağlı Arap askerlerin sayısının 5-6 bin civarında olduğu bilinmektedir. Diğer kardeşlerin kontrollerindeki ile beraber Medine bölgesinde başlangıçta 10.000 civarında asi bulunduğu değerlendirilmektedir. Takviyeler geldikten sonra Fahrettin Paşa'nın da emrinde demiryolu koruması hariç Medine savunması için yaklaşık bu kadar kuvvet oluşmuştur.

4. Mekke Bölgesinde İsyanın Genişlemesi

Mekke bölgesinde ayaklanma öncesi iki alaylı 22 nci Hicaz Tümeni ikişer tabur halinde üç ayrı şehirde, Mekke, Taif ve Cidde'de konuşlanmıştı. Tümenin mevcudu yaklaşık 5.000 kişi olup Cidde'de 1.500, Mekke garnizonundaki tüm kale, kışla ve karakollarda 1.200 ve Taif'te 2.000 civarında asker bulunuyordu. (İngiliz ve Arap kaynaklarında asker mevcudu daha fazla gösterilmektedir. Oysa tümenin üç alaylı mevcudu bile 6.000 civarındaydı.)

Kroki-3: Hicaz Cephesi'nde Mekke, Taif ve Cidde'nin Konumu

Mekke kesiminde Harp aşiretinden 4.000 Arap isyancı ilk olarak 9 Haziran 1916 günü Cidde'ye saldırıya geçti. Asilerin saldırıları püskürtülünce, denizden İngiliz donanması da Cidde'yi sıkıştırmaya başladı. Her yönden kuşatma altına alınan ve bir hafta boyunca sürekli İngiliz donanmasının bombardımanına maruz kalan Cidde garnizonu 16 Haziran 1916'da teslim oldu. Cidde'nin düşmesinden sonra burası Şerif Hüseyin'in denizden ikmal üssü oldu ve Araplar bu sayede İngiliz donanması ile diğer askeri yardımlara kavuşmuş oldular (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1978: 217). Cidde'den sonra Araplar 160 kilometre kuzeyde birkaç manga ile tutulan Rabi'yi ele geçirdiler.

Mekke'de kışlalar dağınık durumdaydı. Şehir içinde ambar ve fırınların bulunduğu askeri kışla, hükümet konağı ve Mekke Kalesi ile şehrin hemen dışında Ciyad Kalesi ile Hindiye ve Filefil kaleleri kışla veya karakol konumundaydı.

Şehir merkezindeki kışla ve karakollarda silahlı muharip askerlerinin sayısı azdı. İki piyade taburu ile Sudanlı askerlerden kurulu Sultani Bölüğü (Toplamda 1.000 kadar asker) Mekke-Cidde yolu üzerinde ve şehre yarım saat uzaklıktaki Çevrel Kışlası'nda bulunuyordu.

Mekke'de ayaklanma fiili olarak 10 Haziran 1916 günü sabaha karşı saat 04.20'de Mekke içindeki kışlaya saldırı ile başladı. Akşama kadar süren çatışmalar sonrası Mekke Komutanı'nın burada olmadığı anlaşılınca Arap asiler bu kez Hamidiye denilen hükümet binasına yöneldiler. 11 Haziran 1916 günü akşama kadar süren saldırıların ardından Araplar binanın kapılarına dayanınca Mekke Komutanı ve yanındakiler teslim olmak zorunda kaldılar.

Şehirdeki kışlaların ele geçirilmesinden sonra saldırılar Ciyad Kalesine yöneldi. Kalede çoğunlukla topçular bulunuyordu. Bir aya yakın süre kahramanca dirense de düşman 7 Temmuz 1916'da kaleye zorla girmeyi başardı. Üstelik beş top ve depolardaki çok miktarda cephane de Arap isyancıların eline geçti.

Şehir içindeki muharebeler sona ererken Çevrel Kışlası direnmekte zorlanıyordu. Ayaklanma başlamadan kısa süre önce kışla deposundaki tüm erzak emirle şehirdeki ambara taşındığından, daha ilk günlerde baş gösteren açlık ve susuzluğun yanı sıra gittikçe artan top atışları, kışlada sürekli çıkan yangınlar ve artan zayıyat sonucu 9 Temmuz 1916'da Çevrel kışlası da teslim oldu.

Mekke bölgesinde Cidde ve Mekke düştükten sonra geriye bir tek Taif garnizonu kalmıştı. Hicaz Vali ve Komutanı Galip Paşa Mekke'den karargâhı ile Taif'e 1916 Mayıs ayı sonlarına doğru intikal etmişti. Taif'te iki piyade taburu, bir dağ topu bataryası, bir ulaştırma, bir inşa ve bir telgraf bölüğü olmak üzere 932 muharip er, 918 silahsız er olmak üzere yaklaşık 2000 asker bulunuyordu (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1978: 231).

Taif'e yönelik Arap saldırısı 12 Haziran 1916'da başladı. Buradaki Arap asilere Emir Abdullah komuta ediyordu ve asilerin mevcudu yaklaşık 5.000 kişi idi. Arapların ilk saldırıları doğrudan garnizonu ele geçirmeye yönelikti. Ancak ağır zayıyat verip saldırılarda başarısız olunca taarruz yerine kuşatma manevrasına döndüler.

Kuşatma süresince garnizonun dışarıyla teması kesildiği gibi ateş

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

muharebesini kesintisiz sürdürdüler ve fırsat yakaladıklarında baskın türü saldırı girişiminde de bulundular.

Kuşatmada Arapların ateşlerinin etkisi, önceleri ellerinde sadece tüfek bulunduğundan zayıftı. Fakat beşinci haftanın sonunda cepheye İngilizlerin Mısır'dan getirdikleri top bataryaları ile Cidde ve Mekke'de Türklerden ele geçen toplar (Bu topları kullanmak üzere Mısırlı erler getirilmişti) ve makineli tüfekler ulaştı. Bundan sonra dokuz hafta daha süren Taif kuşatmasında bir yandan atışların, diğer yandan açlık ve susuzluğun etkisi giderek arttı. Hastalıkların önüne geçilemiyordu. Garnizondaki askerler arasında Suriyeli Arap erleri düşman safına geçmeye başladılar. Artık savunma çökmüş, şehri savunmak imkânsız hale gelmişti. Bu durumda Galip Paşa'nın Şerif Abdullah ile yaptığı anlaşma gereğince 22 Eylül 1916 günü akşam saatlerinde teslim işlemlerine başlandı. Böylece Arap ayaklanmasının başlamasından 3,5 ay sonra Hicaz'ın Mekke kesimindeki son Osmanlı garnizonu da Şerif Hüseyin'in kontrolünde Arap asilerin eline geçmiş oldu.

Mekke bölgesindeki gelişmeler Şerif Hüseyin'in kendine güvenini arttırdı. Öyle ki İngilizlere danışmadan 1916 Ekim ayı sonlarında kendisini "Arap Ülkelerinin Kralı" ilan etti. Bu unvanın kullanılması bir yandan Arap topraklarını ortaklaşa paylaşacağı Fransa'yı kızdırıp, diğer yandan İbn-i Suud ve diğer Arap liderlerini inciteceğinden İngiltere itiraz etti. Kendisiyle birlikte çalışan İngiliz subaylarına, bir unvan kullanmak gerektiğinde Şerif Hüseyin'e "Hicaz Kralı" şeklinde hitap edilmesi talimatı verildi.

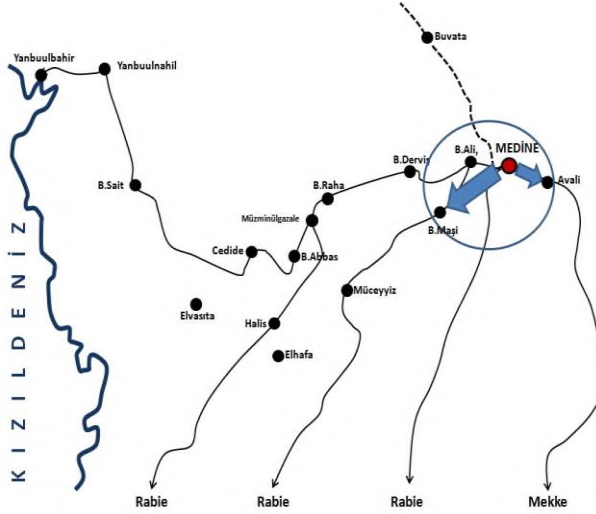
5. Medine Müdafaası

5 Haziran 1916 gece yarısı Medine çevresinde karakollara yapılan saldırılarla başlayan Arap ayaklanmasında asiler 6 Haziran 1916'da aldıkları darbeyle saldırılara bir süre ara verdiler. Daha ziyade Medine çevresinde tertiplenme hazırlıkları ile meşgul oldular.

17 Haziran 1916'da 4 ncü Ordudan gelen emirle Fahrettin Paşa'ya Medine civarının düşmandan temizlenmesi görevi verildi. Bu emir üzerine Fahrettin Paşa'nın asilere yönelik ilk taarruzu 26-27 Haziran 1916'da, o güne kadar gelen 130 ncu ve 42 nci Alaylar ile Biri Maşi istikametinde gerçekleştirdi ve 500 kişilik Arap kuvvetiyle tutulan Cehennem Dağı düşmandan temizlendi. Ardından Avali köyü civarında toplanan 400 kişilik asi grup 7 Temmuz 1916'da taarruzla dağıtıldı.

Böylece ilk taarruzda asilere gerçek bir darbe vurularak Medine'nin yaklaşık 50 km çevresi asilerden temizlenmiş oldu. Bu ilk darbenin Medine halkı ve çevredeki Bedeviler üzerinde etkisi büyük oldu. Bu çatışmalardan sonra bir süre Medine'ye yönelik ciddi bir saldırı olmadı.

Bu arada takviye kuvvetler parça parça gelmekteydi. Gönderilen kuvvetler dâhil edilerek 30 Haziran 1916'da Hicaz Kuvve-i Seferiyesi teşkil edilerek komutanlığına Fahrettin Paşa atandı. Bu teşkilatlanma ve görevlendirme ile Medine müdafaası resmi olarak Fahrettin Paşa'ya bırakıldı (Görgülü, 1993: 185).

Kroki-4: Arap İsyancılara İlk Taarruz*

1916 Haziran ayının sonlarına yaklaşırken Cidde düşmüş, Mekke ve Taif'te sarılan Türk kuvvetleri kahramanca garnizonlarını savunuyorlardı. Bu dönemde Mekke garnizonunun kurtarılması için bir Mekke seferi düzenlenmesi konusu üzerinde durulmaya başlandı.

Cemal Paşa konuyu Enver Paşa ile görüştüktan sonra 30 Haziran 1916'da yayınladığı emirle Fahrettin Paşa'dan "Mekke'nin kurtarılması maksadıyla, kendisine takviye gönderilecek 55 nci Alayı da dâhil ederek kuvvetleriyle 1916 Temmuz ayının ilk haftasında Medine'den harekete geçmesini, Şerif Hüseyin'in görevinden azledilerek yerine şimdilik Medine'de bulunmak üzere Ali Haydar Bey'in atandığını" bildirdi (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1978: 184). Şerif Hüseyin'in ayaklanma hareketi bu şekilde tesirsiz hale getirilmeye çalışılacaktı (Kürkcüoğlu, 1982: 145).

Şerif Ali Haydar Ramazan Temmuz 1916'da birkaç âlim eşliğinde Medine'ye vardı (El-Hamid, 1994: 203, Bostancı, 2014: 126) ve bildirimlerini yayınlamaya başladı. Bildirilerinde Şerif Hüseyin'i sadakatsizliği, Halifeye meydan okuması, kutsal yerleri ele geçirmek isteyen İngiltere ile ortaklık ve çıkar birliği içinde hareket etmesi sebebiyle kınıyor ve halkı yeniden cihada çağırıyordu (Kayalı, 1998: 221-222).

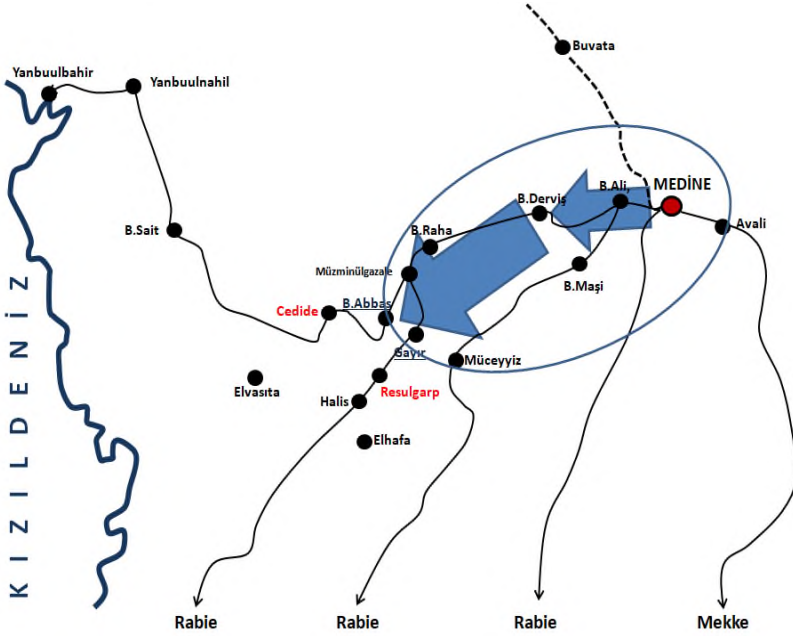
3 Temmuz 1916'da Fahrettin Paşa, bu emre cevaben; "Medine-Mekke arasındaki 400 km.lik yol için 10-15 bin devenin kısa sürede temin edilemeyeceğini, ayrıca bu mesafede her subaşında tahkimli menzil ambarı kurmaya ihtiyaç duyulduğunu, derme çatma kıtalarla böyle bir seferin yapılamayacağını, sefer için buna uygun birliklerin tertip ve teşkilini" talep etti.

* Kroki, Dr. Öğr. Üyesi Levent ÜNAL tarafından çizilmiştir.

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

Başkomutanlık bir an önce bu seferin yapılmasını istese de o dönem gündemde olan İkinci Kanal Seferi daha öncelikli konuydu. Medine'ye birlik intikalleri için yapılan katar hesaplamalarında asgari 70 güne ihtiyaç olduğu ortaya çıktı. Bunun yanı sıra seferin icrasındaki riskler de dikkate alınınca 22 Temmuz 1916'da Mekke seferinden vazgeçildi. Bunun yerine 4 ncü Ordu Fahrettin Paşa'dan Yanbu yolunun açılması için Biri Derviş doğrultusunda taarruza geçmesini emretti (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1978: 186-190).

1 Ağustos 1916'da başlayıp 23 Ağustos'ta biten bu taarruz sonunda Türk birlikleri Medine'den 100 kilometre uzakta batıda Biri Abbas ve güneyinde Gayır'a ulaştılar. Bozguna uğrayan isyancıların kuzey grubu Biri Abbas kuzeybatısında Cedide'ye, güney grubu Resülgarb'e çekildiler.

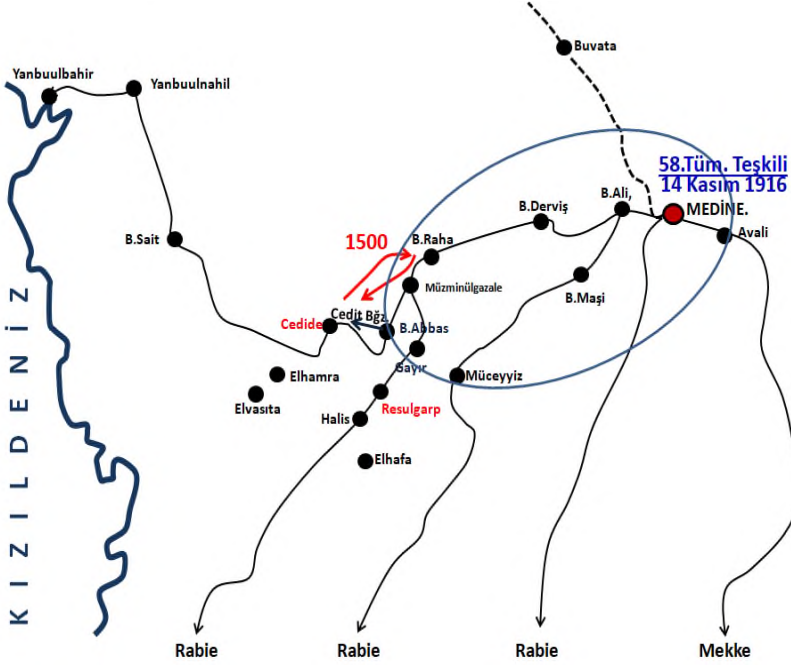
Kroki-5: İkinci Taarruz*

Ancak bu taarruz harekâtında Fahrettin Paşa hemen hemen Medine'deki tüm kuvvetleri muharebeye soktu, hatta demiryolu koruma taburunu da kullandı. Bunun mahzurunu görünce gerek demiryolu güvenliğini sağlayabilmek, gerekse harekâta devam edebilmek için ısrarla ve defalarca takviye isteklerinde bulundu. Ancak takviye talepleri karşılanamadı.

Üçüncü taarruz, 130 ncü Alay tarafından 4 Ekim 1916'da 200'den fazla asinin tuttuğu Cedit Boğazına yapıldı. Boğazın asilerin kontrolünde kalmasının yöre kabileleri üzerinde olumsuz etkisini dikkate alan alay komutanı başlangıçta taarruzda başarılı oldu.

* Kroki, Dr. Öğr. Üyesi Levent ÜNAL tarafından çizilmiştir.

Kroki-6: Üçüncü Taarruz*

Biri Abbas kuzey batısındaki Cedit boğazına egemen olan sırtlar ele geçirildi ve iki bölükle mevziler işgal edildi. Ancak bu arada 2.000 kişilik Faysal kuvvetlerinin boğaz istikametinde ilerlediği haber alındı. Nitekim 1.500 kişilik bir asi kuvveti 6 Ekim 1916'da Biri Raha kuzey batı sırtlarındaki ileri mevzilere saldırmaya başladı. Bunun üzerine bölgedeki kuvvetler Biri Raha mevzilerine çekildi.

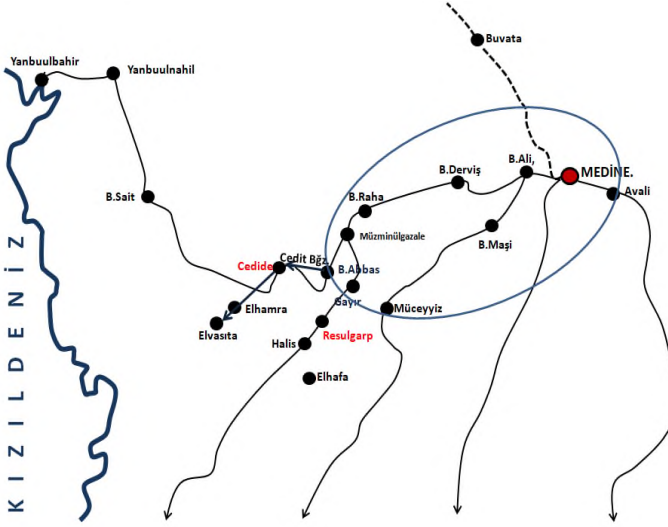
Saldırılarına devam eden asilere karşı 11 Ekim 1916'da karşı taarruza geçilerek Biri Raha mevzilerinin isyancıların eline geçmesi önlenildi. 13 Ekim 1916'da asiler çekilmek zorunda kaldılar. Türk kuvvetleri derhal Biri Raha - Müzminülgazale - Biri Abbas bölgelerinde tahkimata başladılar. Bundan sonra 1916 yılı Kasım ayının ortasına kadar herhangi bir çatışma yaşanmadı.

Bu arada 14 Kasım 1916'da 42, 55 ve 130 ncu Alaylar Yarbay Necip komutasında toplanarak 58 nci Tümen teşkil edildi (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1978: 203).

Türk mevzilerinin çevresinde Arap isyancıların toparlanmakta olduğu haberlerinin alınması üzerine bunlara yeni bir darbe vurmak maksadıyla Fahrettin Paşa 26-27 Kasım 1916'da Cedit Boğazı istikametinde tekrar taarruza geçti. Boğaz ele geçirildikten sonra temizlik harekâtına devamla Elhamra ve Elvasita da işgal edildi.

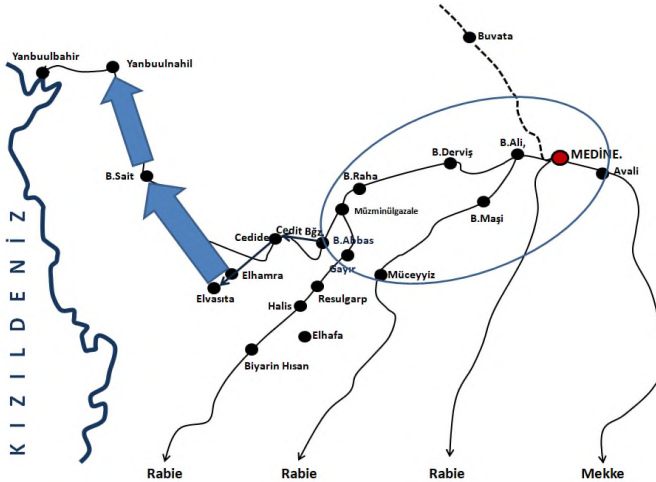
* Kroki, Dr. Öğr. Üyesi Levent ÜNAL tarafından çizilmiştir.

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

Kroki-7: Dördüncü Taarruz (26-27 Kasım 1916)*

Harekâta devamla 1-2 Aralık 1916'da Biri Sait'te olduğu öğrenilen Zeyit kuvvetlerine baskın yapılarak burası da ele geçirildi. Bir süre dinlenen kuvvetler 5 Aralık 1916'da Biri Sait'ten Yanbuulnahil doğrultusunda Faysal kuvvetlerine doğru harekete geçtiler. 9 Aralık 1916'da Yanbuulnahir merkezi ele geçti.

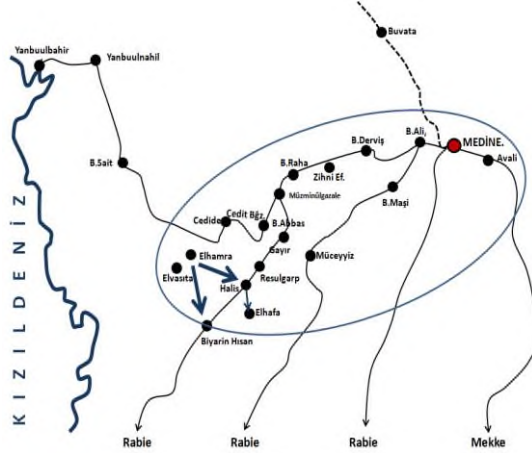
Kroki-8: Beşinci Taarruz (1-9 Aralık 1916)

16 Aralık 1916'ya kadar bölgede kalan birlikler Medine'den uzaklaştıkça güçleşen ve aksayan lojistik sorunlar nedeniyle daha fazla ileri gitmekten vazgeçti. Buradaki kuvvetler 17 Aralık 1916'da Elhamra'ya çekildi.

* Kroki, Dr. Öğr. Üyesi Levent ÜNAL tarafından çizilmiştir.

Fahrettin Paşa 20 Aralık 1916'da Biyarin Hısan'da toplanan Ali kuvvetlerine karşı taarruza geçerek 22 Aralık 1916'da burayı ele geçirdi. Bu taarruzu 25 Aralık 1916'da Melef Boğazı çatışması ile Halis'in ele geçirilmesi ve 28 Aralık 1916'da Elhafa çatışmaları izledi. Bu suretle 1916 yılı sonuna kadar Arap isyancılar nerede toplanmışsa Fahrettin Paşa üzerlerine yürüyerek her defasında ağır darbe indirdi.

Kroki-9: Altıncı Taarruz (20-28 Aralık 1916)*

Bu harekâtları yürütürken Fahrettin Paşa'nın sürekli takviye talepleri Cemal Paşa'nın canını sıkıyordu. Medine için daha fazla takviye kuvveti gönderilmeyeceğini bir kez daha belirterek 23 Aralık 1916'da Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'nin artık taarruzdan savunmaya geçmesini emretti (Erden, 1948: 35). Zaten o ana kadar yapılan muharebe veya çarpışmalarda hastalık, şehit, yaralı suretiyle verilen kayıplarla Kuvve-i Seferiye'nin mevcudu yarı yarıya erimişti. Emir gereği Fahrettin Paşa, kuvvetlerini 13 Ocak 1917'de Elhamra ve Cedit'ten, önce Biri Abbas-Müzminülgazale-Biri Raha-Zihni Efendi Kuyuları hattına, sonra ulaştırma araçlarının yetersizliği ve ikmal sorunları nedeniyle Biri Derviş bölgesine çekti.

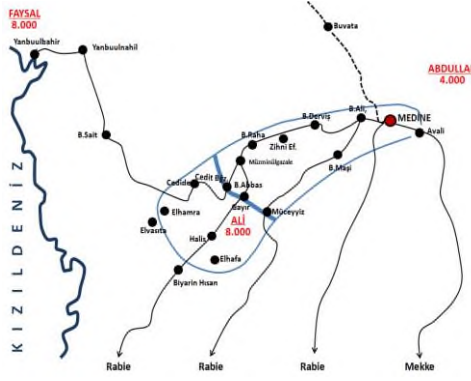
Arap kuvvetlerinin 1916 yılında ardı ardına yenilgiye uğramaları üzerine İngilizler, silah, para desteğini artırarak bu kuvvetleri takviye etmek zorunluluğu duydular.

Bunun sonucunda Araplar bölgedeki kuvvetlerini üç grupta topladılar.

- 1.Grup; Ali idaresinde yaklaşık 8.000 kişi Medine güneyinde Gayır karşısında,
- 2.Grup; Abdullah emrinde 4.000 kişi Medine doğu ve kuzey doğusunda,
- 3.Grup; Faysal komutasında demiryolu saldırıları için 8.000 kişilik mevcuduyla Yanbuulbahir üssünde bulunuyordu.(Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1978: 269)

* Kroki, Dr. Öğr. Üyesi Levent ÜNAL tarafından çizilmiştir.

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

Kroki-10: Taarruzdan Savunmaya Geçme Emri (23 Aralık 1916)*

Fahrettin Paşa'nın ısrarlı kuvvet talepleri karşısında Cemal Paşa son olarak 9 Ocak 1917'de 53 ncü Tümenin 162 nci Alayını gönderdi. Bu Medine bölgesine gönderilen son takviye kuvveti oldu.

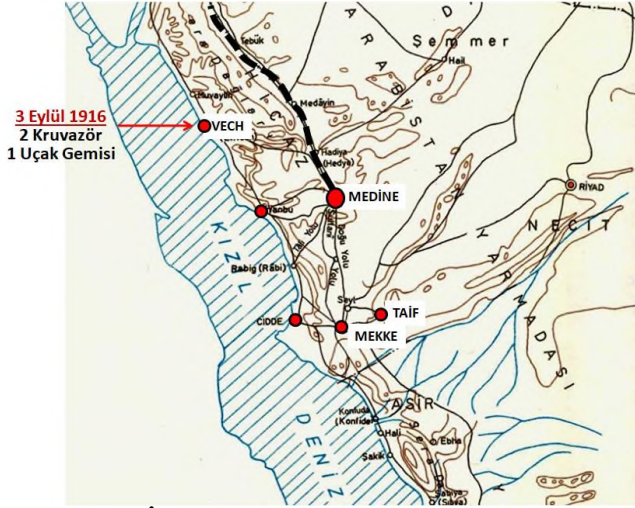
Kroki-11: İlk Büyük Arap Saldırısı (22-23 Ocak 1917)

İsyancı kuvvetlerden Ali'nin grubu 22 Ocak 1917'de top ve makineli tüfeklerle takviyeli yaklaşık 1.500 asi ile Müceyyiz istikametinde saldırıya geçti. Arapların ilk defa düzenli kuvvetler halinde gerçekleştirdikleri saldırılar, bölgedeki bir taburun başarılı savunması karşısında ağır darbe aldı ve Ali kuvvetleri 22-23 Ocak 1917 günleri geri çekilmek zorunda kaldılar.

Arap isyancıların Medine bölgesinde başarısız olmaları üzerine İngilizler yeni bir strateji geliştirerek Vech limanının ele geçirilmesine karar verdiler. Bu liman ele geçirildiği takdirde Faysal kuvvetlerinin kuzeyde demiryolu hattı boyunca saldırıları kolaylaşacak, İngilizlerin bölgede Araplara sağladığı destek artacak ve ileride Suriye üzerine yapılacak harekâta Arap isyancılar taarruzun doğu ve güney yan emniyetini sağlayabileceklerdi.

* Kroki, Dr. Öğr. Üyesi Levent ÜNAL tarafından çizilmiştir.

İngilizler 3 Eylül 1916'da iki kruvazör ve bir uçak gemisi desteğinde buraya kuvvet çıkarmayı denemiş, ancak buradaki bir takım kadar kuvvet çıkarmaya mani olmuştu. Bir saldırının olabileceği değerlendirilerek savunmak için buraya sonradan 800 mevcutlu Urban Akıncı Alayı ve 129 ncu Alayın 9 ncu Piyade Bölüğü yerleştirilmişti.

Kroki-12: Vech'e İngiliz-Arap Ortak Saldırısı (23-26 Ocak 1917)

Bu kez İngilizler daha kuvvetli olarak dört harp gemisi ile 23 Ocak 1917'de bombardımana başladılar. Hemen ardından da iki İngiliz gemisinden 1.000 kadar Mısır ve Sudanlı askerle (İngiliz kaynaklarına göre 500 asker) çıkarmaya yaparak şehre taarruza geçtiler. Eşzamanlı bir taarruz öngörülmesine rağmen Yanbu'dan kıyı yolu ile gelmekte olan 10.000 kişilik Faysal kuvvetleri gecikince taarruza sonradan katıldılar.

Daha başlangıçta Akıncı Alayındaki Urbanın dağılmasıyla 200 kişilik piyade bölüğü yalnız kaldı. Buna rağmen kahramanca dirense de şehir üç gün sonra 26 Ocak 1917'de İngilizlerin kontrolüne geçti. Mevcudunun dörtte üçünü zayıf veren bölüğün kalanı da Araplar tarafından esir alındı.

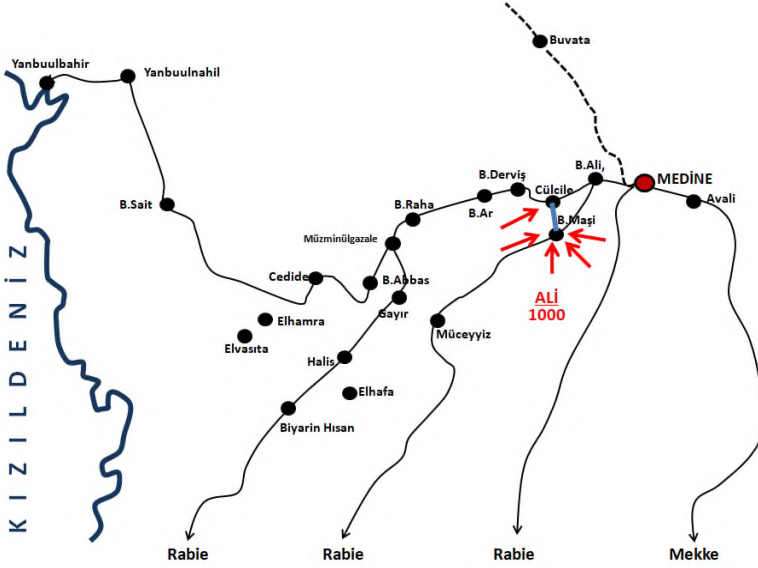
Bundan sonra demiryolu saldırıları planlı işbirliğine dönüştü, saldırıların çapı büyüdü ve sayısı her geçen gün daha da arttı. Buna paralel olarak demiryolu güvenliği için tahsis edilen kuvvetler de giderek çoğaldı.

Birliklerin kayıplar sonucu eriyen mevcutlarının doldurulamaması, 4 ncu Ordunun bölgeyi takviye olanağının kalmaması, Medine kuzeyinde demiryolu saldırılarının çok artması, güçleşen iklim sorunları ve her gün artan İngiliz yardımları ile bölge aşiretlerinin birer birer asilerin tarafına geçmesi Fahrettin Paşa'yı kuvvetlerini biraz daha Medine'ye yaklaştırmak zorunda bıraktı. Bunun için önce 20-22 Şubat 1917 tarihleri arasında Gayır ve Müceyyiz mevzilerindeki 42 nci Alay birlikleri kademeli olarak Biri Maşi bölgesine çekildi. Bunun ardından Biri Derviş mevzileri boşaltılarak buradaki kuvvetler Cülcile'ye alındı.

Bu uyarı üzerine Fahrettin Paşa bir kısım kuvvetleri ile Cülcile-Biri Maşi hattında tertiplendikten sonra kalan kuvvetleri önce Medine'ye çekti, sonra bu kuvvetleri ağırlıklı kuzeyde demiryolu hattının güvenliği için görevlendirdi.

Bundan sonraki dönemde 1917 yılı Mart ayı boyunca, özellikle cepheye giden ikmal konvoylarına çeşitli saldırılar yapıldı. Büyük çaplı Arap saldırısı olarak 1-4 Nisan 1917 tarihleri arasında binden fazla isyancının katılımıyla Biri Maşi mevzilerini tutmakta olan 42 nci Alayın 1 nci Taburuna gerçekleşti.

Kroki-14: Biri Maşi Çatışması (1-11 Nisan 1917)*

Düşman kuvvetlerinin aralıksız saldırıları sonucu 3 Nisan 1917'de Cülcile mevzileri asilerin eline geçti. 6 Nisan 1917'de yapılan karşı taarruz bir netice vermedi. 7-10 Nisan tarihleri arasında cephe hattında yaşanan durgunluk sonrası 11 Nisan 1917'de yapılan keşifte Arap kuvvetlerinin Biri Maşi bölgesinden çekildikleri anlaşıldı.

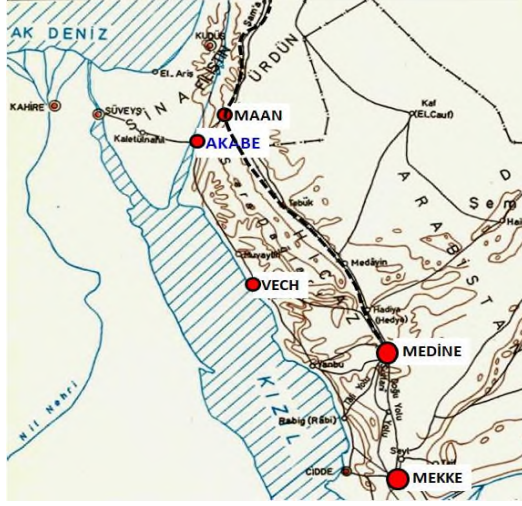
Bundan sonra 6 Temmuz 1917'de Akabe Limanı düşünceye kadar olan dönemde zaman zaman küçük çaplı saldırılar hariç cephe hattında önemli bir gelişme olmadı.

Akabe'nin kaybedilmesi sonrası, zaten yoğun olan demiryolu saldırıları daha da arttı. Bu durum, Medine savunmasına tahsis edilen birliklerin giderek demiryolu hattı boyunca emniyet maksadıyla görevlendirilmesine sebep oldu.

Akabe kısa sürede Arap isyancılarının önemli bir üssü haline geldi. Faysal karargâhıyla buraya gelerek İngiliz komutan Allenby'nin emrinde bir ordu komutanı gibi görev yapmaya başladı. İngilizler için böylece Hicaz ile Sina cephesinin bağlantısı sağlanmış oldu (Nizamoglu, 2013: 137).

* Kroki, Dr. Öğr. Üyesi Levent ÜNAL tarafından çizilmiştir.

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

Kroki-15: Akabe'nin Kaybedilmesi (6 Temmuz 1917)

6. Hicaz'ın Boşaltılması

Birinci Dünya Harbi başından beri Hicaz'ın boşaltılması düşünülmekteydi. Fakat dini, siyasi ve askeri sebeplerle bu fikir fiiliyata geçirilememişti. Sina cephesinin kaybedilmesi ve Filistin cephesinde de işlerin kötüye gitmesi üzerine 4 ncü Ordu Komutanı 1917 yılı başlarında Başkomutanlıktan Hicaz cephesinin durumuna ilişkin görüş sordu, böylece Hicaz'ın boşaltılması konusu ilk kez gündeme geldi.

Bu arada cephenin durumuna ilişkin görüşmeler sürerken ilk tedbir olarak Cemal Paşa 10 Ocak 1917'de Medine'deki sivillerin Şam'a nakline karar verdi (Kocabaş, 1985: 154-155). Medine'den boş dönen trenlerle 40 bin kadar Medine halkı düzenli bir şekilde Şam'a nakledildi (Özyüksel, 1989: 37).

Bu kritik dönemde Fahrettin Paşa'nın bitmek bilmeyen kuvvet talepleri, gerek Enver Paşa gerekse Cemal Paşa nezdinde kendisinin kuvvet israfına yol açtığı düşüncesine sebebiyet vermişti. Bir ara başka bir komutanla değiştirilmesi konusu gündeme geldi. Hatta Mustafa Kemal Paşa Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Komutanlığına atandı. Ancak görevlendirme sebebiyle Şam'a gelen Mustafa Kemal Paşa'nın görüşleri de alınarak sonunda Fahrettin Paşa'nın görevi sürdürmesine karar verildi.

24 Şubat 1917'de Cemal Paşa, 4 ncü Ordu Kurmay Başkanı Miralay Ali Fuad Bey ve Mustafa Kemal Paşa'nın katıldığı toplantıda Hicaz'ın geleceği konusu da görüşülerek Medine'nin tahliyesinin zorunlu olduğu kabul edildi (Aydemir, 1966: 273-280). Şam'da askeri mecburiyetler sebebiyle alınan karar Enver Paşa tarafından uygun bulundu. Başkomutanlıkça 2 Mart 1917'de Medine'nin tahliyesi emri yayımlandı (Beyoğlu, 2018: 159). Mustafa Kemal Paşa Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Komutanlığını kabul etmediğinden aynı tarihte 2 nci Ordu Komutanlığına tayin edildi (Atay, 1955: 68).

Başkomutanlık Vekâletince yayınlanan emir doğrultusunda, bir an önce boşaltma işlemine başlanacak ve buradaki kuvvetler Filistin cephesine nakledilecekti. Yapılan hesaplamada kuvvetlerin Amman'a intikalleri aşgari üç ay sürecekti. Ayrıca kararın uygulanmasında bazı güçlükler vardı. Tahliye başlar başlamaz demiryolu civarındaki bütün kabileler isyan edebilirdi. Çünkü bunlar Osmanlı parası ve otoritesi dolayısıyla bağlılıklarını devam ettiriyorlardı.

Tahliye kararı alındığında Hicaz'da Fahrettin Paşa'nın 15.165, demiryolu hattını koruyan Birinci Kuvve-i Mürettebesi'nin 13.762 askeri bulunmaktaydı. Toplam kuvvet mevcudu 28.292 kişi idi (Beyoğlu, 2018: 159-160; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi, 1979: 407-408). Bu kapsamda 4 ncü Ordunun Hicaz'ın tahliyesi emri de 4 Mart 1917'de yayımlandı. Kendisine danışılmadan alınan tahliye kararına Fahrettin Paşa şiddetle karşı çıktı. Askeri icaplar ve siyaset ne olursa olsun kabul edemeyeceği tek fikir Medine'nin terk edilmesiydi. Ona göre burası herhangi bir yer değil, İslam'ın kutsal gözbebeği idi. Kendisine ulaşan emre karşılık Fahrettin Paşa 7 Mart 1917'de verdiği cevapta, *“emri ağlamadan okumasının kabil olmadığını, boşaltmanın ansızın yapılmasına karşı olduğunu, boşaltma sonunda kendisinin takviyeli bir alayla Medine'de bırakılmasını, bunun için kendisine yeterince mühimmat, erzak ve altın tahsis edilmesini”* talep etti. Cemal Paşa, Fahrettin Paşa'nın teklifini kabul ettiğini bildirdi. Sonrasında gerekli planlama ve düzenleme yapılarak 19 Mart 1917'den itibaren boşaltma işlemine başlandı. Ne yazık ki bu şekliyle boşaltma işleminden beklenen fayda sağlanamadı. Üstelik birliklerin geriye doğru nakliyesi planlanandan uzun sürdü.

Sonuçta boşaltma işlemi sonunda ancak; 2.000 hasta-yaralı, 3.000 subay-astsubay ailesi, 59 subay ve memur, 836 er, bir piyade taburu, sıhhiye birlikleri, Emirlik Karargâhı ve Hücre-i Saadet (Peygamberin mübarek türbesi)'deki 97 parça kutsal emanetler tahliye edildi (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı, 1978: 340). Amman'a taşınabilen az sayıdaki kuvvet ne yazık ki Birinci ve İkinci Gazze Muharebelerine yetişemedi.

Dolayısıyla uygulamaya bakıldığında Hicaz'da aslında bir tahliye yapılmadı. Sadece muharip yeteneği olmayanlar, Medine müdafaasını zorlaştıracak olanlar ve ayrılması zorunlu olanlar nakledildi. Esas muharip unsurların tamamına yakını yerlerinde kaldı.

Akabe Limanı'nın İngilizlerin eline geçmesi sonrası demiryoluna saldırılar daha da yoğunlaştı. 1918 yılı Nisan ayından itibaren iyice aksayan ikmal faaliyetleri Eylül ayından itibaren tümüyle kesildi. Hicaz kuvvetleri kendi başlarına kaldılar. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 16 ncı maddesi; Hicaz, Asir ve Yemen'in boşaltılmasını ve buradaki kuvvetlerin İngilizlere teslim olmasını gerektiriyordu. Fahrettin Paşa, bir türlü mütareke hükmüne uymak istemiyordu. Aradan birkaç ay geçmesine rağmen kalan 12 taburluk kuvvetiyle direnmeyi sürdürüyordu. Başlangıçta Yemen ve Asir'deki kuvvetler de dirense de İstanbul'dan bir subayla gelen tahliye emrini gördükten sonra onlar bölgeyi tahliye etmişlerdi. Ancak emri görmesine rağmen Fahrettin Paşa bu karara uymayı reddediyordu.

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

Bu arada karargâh ve birlik komutanları da direnmenin nafîle olduğuna, mütareke hükmünü uygulamak dışında bir yol olmadığına Paşa'yı ikna etmeye çalışıyorlardı.

Sonunda yalnız kaldığını gören Paşa birlik komutanlarının teslim koşullarını görüşme teklifini kabul etti. Bunun için 58 nci Tümen Komutanı Albay Necip Bey, Şerif Ali'nin Biri Derviş'teki karargâhına giderek teslim koşullarını netleştirdi. Buna göre, önce iki gün içinde Fahrettin Paşa Biri Derviş'e gelerek yüksek misafir sıfatıyla geceyi burada geçirecek, sonra İngilizlere teslim edilecekti. Bundan sonra birlikler sırasıyla silahlarını teslim ederek İngilizlerce Mısır'daki esir kamplarına gönderilecekti.

Fahrettin Paşa 8 Ocak 1919 günü komutayı Albay Necip Bey'e bırakarak teslim olmak üzere otomobiline bindi. Şoföre Haremi Şerif'e gitme emrini verdi. Herkes bunu bir veda ziyareti olarak düşündü. Haremi Şerif'e geldiğinde Paşa, yaverine burada kalacağız dedi ve çıkmayı reddetti. Albay Necip Bey bu nazik durumu Şerif Ali'ye iletip, teslim şartlarının diğer hükümlerine geçilmesini teklif etse de İngilizler önce Paşa'nın tesliminin gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine fenalaştığına dair sıhhi rapor düzenlese de bu da yeterli olmadı. Sonunda birlik komutanları ağlayarak Paşa'yı kucaklamaya yeltenince Paşa 12 Ocak 1919 akşamı düşman karargâhına gitmeye razı oldu.

Gerçekten de burada misafir-i has olarak karşılandı. Gece misafir edildikten sonra ertesi gün Mısır'a gitmek üzere Biri Derviş'ten Yanbuulbahir'e sevk edildi (Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1978: 383). (Bu münasebetle Medine'nin işgal tarihi olarak 13 Ocak 1919 kabul edilmektedir.)

Medine'deki kuvvetler 17 Ocak 1919'da ilk kabile, 1 Şubat 1919'da ikinci kabile ve 7 Şubat 1919'da son kabile halinde bölgeyi boşaltarak Yanbuulbahir üzerinden Mısır'a gönderildi. Esir edilen personel mevcudu; 500 kadar çeşitli rütbede subay ile 6.000 kadar er idi.

Yine tahliye sonucu; 30.000 kadar mavzer tüfeği, bir hayli piyade ve makineli tüfek kurşunu, iki 7,7'lik sahra bataryası, üç 7,5'luk cebel bataryası, bir 10,5'luk obüs bataryası, iki adet 7,5'luk Şnayder topu, 22 adet 8,7'lik mantelli sahra topu, dört adet cebel topu, sekiz adet Mordanfield topu, 75 adet Maksim ve Svartveze makineli tüfeği, 80.000 kadar top mermisi, bir adet telsiz telgraf istasyonu, dört adet sahra telsiz telgraf cihazı, 12 adet batarya dürbünü, bir miktar topoğraf alet ve edevatı, elektrikhane, imalathane, demiryolu lokomotif ve vagonları, bin ton kadar hurma, hastaneler, ilaçlar ve biraz hayvan düşmana bırakıldı (Kandemir, 2009: 201).

7. Değerlendirilme ve Sonuç

Osmanlı yönetimi Birinci Dünya Harbi süresince Arabistan yarımadasında bir ordudan fazla kuvvet bulundurmamıştır. Sadece Medine Müdafaası ve Medine'ye giden demiryolu hattını korumak için 30.000 civarında bir kuvvet tali bir cepheye bağlanmıştır. Oysa Filistin cephesinin kaderinin belirlendiği Nablus Muharebesine girerken 100.000 yakın İngiliz ordusunun karşısında Türk kuvvetleri 30.000 kişiden ibaretti.

Sina cephesi kaybedilirken, tali cephelerdeki kuvvetlerin süratle Filistin cephesine nakledilmesi gerekirdi. Stratejik hata yapılmış, Hicaz'ın boşaltılması konusunda hem geç kalınmış, hem doğru karar verilmemiş, hem de karar tam uygulanmadığı için akim kalmıştır.

Aslında Balkanlarda olanlardan ders alınıp Hicaz'da kuvvetleri küçük parçalar halinde dağıtmak yerine, başlangıçta gerektiğinde Sina cephesinde de kullanacak şekilde Medine kuzeyinde bir merkezde toplamak gerekirdi.

Hicaz'daki siyasi durumun hassasiyetine binaen önce seferberlik dışında tutulan 22 nci Tümen sonradan seferberlik kapsamına alınmasına rağmen bölgeden bir türlü asker toplanamadığı için seferber hale getirilmemiştir.

Ayaklanma öncesi Mekke'de bulunan iki alaylı 22 nci Tümen birliklerinin parçalanarak ve herhangi bir bölgede sıklet merkezi oluşturulmadan ikişer tabur halinde Mekke, Taif ve Cidde olmak üzere üç garnizona, garnizonlar içinde de çeşitli kışlalara dağıtılmasıyla askeri kuvvetler tümüyle etkisiz hale getirilmiştir.

Hicaz stratejisini belirlerken Osmanlı yönetiminin Şerif Hüseyin'in 1912'de başlattığı gizli görüşmeleri takip edip Hicaz'daki dost Şammar Emiri veya diğer dost kabileler vasıtasıyla etkisiz hale getirilmesi gerekirdi. Bu kararda geç kalındıktan sonra Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'nin gönderdiği para ve erzaklarla bölgedeki kabileleri etkisi altına almasına, yetkilerini aşip Vali gibi davranmasına göz yummak ve küstahlıklarına hoşgörü ile karşılık vermek zincirleme stratejik yanlışlığıydı.

Arap ayaklanması başlamadan önce emareleri görülmesine, tüm Hicaz'da eşgüdümlü olarak ne zaman, nasıl başlayacağı haber alınmasına rağmen bir takım tedbirler alınsa da bunlar Mekke Emiri'ni tahrik etmemek düşüncesiyle sonradan verilen emirlerle adeta boşa çıkarılmıştır.

Öyle ki Mekke ve çevresinde gittikçe artan ayaklanma hazırlıkları karşısında kuşkulanan birlik komutanlarının bu konuda elde ettikleri haber ve bilgiler dikkate alınmak yerine Vali ve Komutan Galip Paşa tarafından Emirlik ile hükümetin arasını açmaya yönelik fesat girişimler olarak nitelendirilmiş, vatansever subaylar cezalandırılmış ve bu gibi haberlerin öğrenilmesi veya rapor edilmesi yasaklanmıştır.

Mekke Emirlik karargâhı her sene alışıldık olarak yazlık merkez olan Taif'e taşınırken 1916 yılında bu uygulamadan vazgeçerek Mekke'de kalınca, Valilik, 4 ncü Ordu ve Hükümet bu uygulama değişikliğini dikkate almamış, aksine Galip Paşa ayaklanma başlamadan kısa süre önce Mekke'deki bazı kuvvetleri Taif'e göndermek gaffetine düşmüştür.

Operatif yönden Fahrettin Paşa'nın başlangıçta Arap isyancılara darbe vurmak maksadıyla taarruzi bir ruhla hareket etmesi doğru bir karardı. Ancak bir süre sonra Sina cephesindeki gelişmeleri dikkate alarak talep ettiği takviyelerin artık gelmesinin mümkün olmayacağını öngörerek, geniş bir alana yayılan kuvvetleri daha önce Medine çevresine doğru çekmesi gerekirdi. Bu uygulamada geç kalınca, birlikler bir hayli yıpranmış, kadrolar yarıya yakın erimiş ve demiryolu savunması aksamıştır. Paşa tümüyle kendine verilen vazifeye angaje olmuş,

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

kuzeydeki gelişmeleri yeterince dikkate almamıştır.

Hicaz'ın tahliyesi emrini aldıktan sonra Fahrettin Paşa'nın, 8.000 kişiden fazla bir kuvvetle bölgede Medine savunmasını devam ettirmek istemesi duygusal bir karardır. Elbette sahip olduğu üstün vatan ve vazife aşkı ile ölümü göze alarak böyle hareket etmesi takdire şayan bir kahramanlıktır. Bununla birlikte Medine'nin savunulmasının Filistin cephesinin ayakta kalmasına bağlı olduğu da bir gerçektir. Bu nedenle, Filistin cephesindeki savunmanın kuvvetli tutulması için bölgedeki tüm birliklerin ivedilikle burada toplanmasının gerektiği bir zamanda, Medine savunması için önemli sayıda kuvveti burada bırakmak askeri açıdan doğru bir hareket tarzı değildi. Medine'nin tahliyesi kararının, ulaşım hatlarında yaşanan sıkıntılar da dikkate alınarak, İngilizlerin Sina çölünü geçmek üzere yoğun faaliyete başlamasının ardından verilmesi ve henüz Gazze muharebeleri başlamadan tüm kuvvetin cepheye sevk edilmesi gerekirdi.

Taktik seviyede birlikler, sayıca kendilerinden fazla asi kuvvetlerine karşı kahramanca mücadele ederek onlara ağır darbeler indirmişler, fakat zaman zaman asileri hafife alarak tertiplenme hataları, zayıf kuvvetlerle keşif faaliyetleri veya emniyet ihlalleri yaparak kayıplara neden olmuşlardır. Kayıplar incelendiğinde bir kısmının baskına uğrama sonucu verildiği görülmektedir.

Sonuç olarak, 1916 Haziran'ında Şerif Hüseyin'in kalkıştığı isyan Araplar arasında ciddi bir karşılık bulmadıysa da İngiliz desteğini alan bedevilerin Hicaz'da ve Kızıldeniz sahillerinde yaptıkları saldırılarla Hicaz demiryoluna yönelik sabotaj girişimleri Osmanlıların Arap coğrafyasındaki savaş düzenine büyük ölçüde zarar vermiştir (Macfie, 2003: 149-150). Öte yandan savaştan sonra Osmanlı Devleti'nin bölgeden ayrılması Avrupalı devletlere büyük imkânlar sağlamış ve Batılı güçler bu toprakları egemenlikleri altına alarak emperyalist hedefleri doğrultusunda şekillendirmişlerdir (Arı, 2014:20).

Sonuçta Medine cephesi, harbin Osmanlı Devleti'nin aleyhine döndüğü bir aşamada ayakta kalarak herkes için gurur kaynağı olmuş, Fahrettin Paşa kendisine verilen vazifeyi kahraman askerleri ile birlikte bir namus addedip, Haremi Şerifi düşmana teslim etmemek için ölümü göze alarak sonuna kadar savaşmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BBA), İstanbul

Bâbıâli Evrak Odası (BEO)

319171. Hüseyin'den Sadarete (3 Şubat 1914)

319362. Hüseyin'den Sadarete (12 Şubat 1914)

Dahiliye Nezareti, Kalem-I Mahsus (DH-KMS)

21/54. Vehib'den Dahiliye Nezaretine, No. 51 (5 Mayıs 1914)

Abdullah, Kral. (1970). "Hatıralar", Çev. Özcan Erektiren, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 5, 57-58.

Arar, İsmail. (1987). "Macera Dolu Bir Hayat: Vehib Paşa" Tarih ve Toplum, S. 48, 361-368.

- Arı, Tayyar. (2014). Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi, C. 1, Bursa: Dora Basım Yayın.
- Atay, Falih Rıfkı. (1955). Atatürk'ün Bana Anlattıkları, İstanbul: Sel Yayınları.
- Aydemir, Şevket Süreyya. (1966). Tek Adam, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1983). Türk İnkılâbı Tarihi, C. II/3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Beyoğlu, Süleyman. (2018). Medine Müdafaası ve Fahrettin Paşa, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina – Filistin Cephesi (1979). C. IV, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cephesi ve Libya Harekâtı 1914-1918. (1978). C. VI, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Bostancı, Mustafa. (2014). “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hâkimiyet Mücadelesi”, *Akademik Bakış*, C. 7, S. 14 –Yaz, s. 123, 126.
- Danişmend, İsmail Hami. (1955). İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. IV, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- El-Mani, Muhammed. (1982). Tevhid El-Memleketi’l Arabiyyeti’s-Suudiyye, Çev. Abdullah Es-Salih, Riyad.
- Eraslan, Cezmi. (2002). “I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, *Türkler*, C. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Erden, Ali Fuat. (1948). Birinci Cihan Harbinde 4 ncü Ordu Mücmel Tarihçe, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Görgülü, İsmet. (1993). On Yıllık Harbin Kadrosu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,
- Güngör, Selahattin. (1937). Kumandanlarımızın Harp Hatıraları (Galib Paşa’nın Hatıraları), İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- İlgar, İhsan. (1972). “Vehib Paşa”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 5, s 18.
- İngiliz Arap Büro Raporlarında Arap Ayaklanması, Bir İsyanın Kodları (2011). Ed. Salih Gülen, İzmir: Yitik Hazine Yayınları.
- Kandemir, Feridun. (2009). Fahrettin Paşa’nın Medine Müdafaası, Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler, İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Kayalı, Hasan. (1998). Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1919), Çev. Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kıcımın, Naci Kaşif. (1971). Medine Müdafaası, İstanbul: Sebül Yayınevi.
- Kocabaş, Süleyman (1985). Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar - Türkiye ve İngiltere, İstanbul: Vatan Yayınları.
- Kürkcüoğlu, Ömer. (1982). Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1914), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını.
- Larcher, M. (1928). Büyük Harpte Türk Harbi, C. 3, İstanbul: Askeri Matbaa.
- Macfie, A. Lyon (2003). Osmanlının Son Yılları 1908-1923, Çev. Damla Acar – Funda Soysal, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Cephesi Ve Medine Müdafaası

- Nizamođlu,Yüksel. (2013). “1917 Yılında Hicaz Cephesi: Arap İsyânının Yayılması ve Medine'nin Tahliye Programı”, Bilig, S. 66, s 137.
- Özyüksel,Murat. (1989). “Osmanlı Demiryolu İşletmeciliğinde Bir Devlet Girişimi: Hicaz Demiryolu (II)”, İktisat Dergisi, S. 293, Nisan, s. 37.
- Paşa, Cemal. (1977). Hatıralar, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şakir, Ziya. (1944). 1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik, İstanbul: Muallim Fuat Gücüyener Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1984). Mekke-i Mükerrreme Emirleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yatak, Süleyman. (1995). “Fahredden Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XII, İstanbul, s. 88.